

Overspoeld door de eindigheid

Inleiding tot de metafysica

Flexus

Fontys filosofie reeks

Charles Vergeer

DAMON

Inhoud

Inleiding	
De donkere nacht van het weten	7
1. Onervaren en ondenkbaar	10
2. Voorbij de zone van bereikbaarheid	22
3. Wat het is	36
4. Tijdelijk er zijn	45
5. Kant en de metafysica	62
6. Drie woorden	74
7. Vragen en falen	87
8. Voorbij alles	93
9. Voorbij alles, alles voorbij	113
10. Een mens, misschien	125
11. De vlieg en de filosofie	140
12. Martin Heidegger	142
13. Duister en ondoorgrondelijk	157
14. De Hoogste	167
15. Laatste vragen	176
16. Het einde van de metafysica?	179
17. Zijn en niets	195
18. Zich staande houden	203

Inleiding

De donkere nacht van het weten

‘De juiste methode der filosofie zou eigenlijk zijn: niets zeggen dan alleen dat wat gezegd kan worden, dus de uitspraken van de natuurwetenschappen, - en dat is iets, dat met filosofie helemaal niets te maken heeft – en vervolgens, als iemand iets metafysisch te berde brengt, aan te tonen dat hij aan de betekenis van zijn vooronderstellingen voorbij gaat. ‘Dat is een van de laatste - 6.53 - stellingen van de *Tractatus logico-philosophicus* van Ludwig Wittgenstein. Hij voegt er meteen aan toe dat de methode bijzonder onbevredigend zou zijn omdat het lijkt of op deze wijze geheel aan de filosofie voorbij wordt gegaan. De volgende, en voorlaatste stelling, luidt dan: ‘Mijn proposities geven daardoor opheldering, dat hij die mij begrijpt hen uiteindelijk als onzinnig onderkent als hij - op hen - boven hen uitgekomen is. Hij moet als het ware de ladder weggooien, nadat hij erop naar boven is geklommen.’ - 6.54 -

De vergelijking met de ladder zal Wittgenstein overgenomen hebben van Sören Kierkegaard die een ironische aanval op de, in zijn ogen, ‘allesweter Hegel’ deed in *De omnibus dubitandum est*: alles is aan twijfel onderhevig, niets valt met enige stelligheid te zeggen. Kierkegaard schrijft onder het pseudoniem Johannes Climacus, Jan van de Ladder. Kierkegaard gebruikt de ladder als beeld voor het dialectische opklimmen van stelling tot tegenstelling naar het absolute weten van Hegel. De naam was de bijnaam van Johannes Scholasticus, omstreeks 600 abt van het klooster bij de Sinaï, die *klimax tou paradeisou* schreef, ladder naar de hemel. Het is een soort deugdenleer waarlangs de ziel opklimt tot steeds hogere vervolmaking en tenslotte toegang tot de hemel krijgt. Ook deze ladder had een voorganger: de ladder van Jakob. In een droom¹ ziet de aartsvader een ladder die van de aarde tot de hemel reikt en waarop de engelen op en af gaan. De ladder is te vergelijken met de uitleg die Plato verschaft in het zevende boek

van *De staat*, waarin het op en af beschreven wordt van mensen die uit de grot komen en er weer in afdalen.

Zouden er echt trappen, ladders, verbindingswegen tussen tijd en eeuwigheid, hier en hemel bestaan? Een van de meest omstreden onderdelen van de filosofie is de metafysica. Het stellen van vragen die voorbij gaan aan deze wereld en werkelijkheid, vragen waarop geen antwoorden te geven zijn. Dat lijkt onzinnig. Maar het zijn kwellende vragen en ze laten ons niet los. De vragen naar wie wij zijn en wat wij hier eigenlijk doen of zouden moeten doen. Wat de zin van dit alles is. Vragen die met ons verstand, zei Kant al, niet te beantwoorden en eigenlijk zelfs niet te stellen of te begrijpen zijn. Wittgenstein breekt zijn betoog, zijn serie stellingen als een trap, bruusk af met de beroemde laatste: 'Waarvan men niet kan spreken, daarover moet men zwijgen.'² Hegel sprak al over het einde van de filosofie en de dood van God. Nietzsche noemde veel illusie en riep op enkel trouw te blijven aan de aardse werkelijkheid van lichaam en leven. Martin Heidegger in zijn onlangs pas gepubliceerde *Schwarze Hefte*, die zoveel polemiek opriepen, toont zich wanhopig: kunnen we ons ooit nog bevrijden van de last van tweeduizend jaar metafysica en het verlangen van Plato dat voorbij alle zichtbare werkelijkheid voerde?

Deze inleiding tot de metafysica, eerder als een serie colleges gegeven, heeft het karakter van oefeningen. Stellingen en stellingen worden vermeden: ze zullen vooral te denken geven. Het denken kan niet de bedoeling hebben de wereld te laten verstarren en sterven. Denken moet de werkelijkheid bereiken en erdoor aangedaan worden. Waarover men niet spreken kan, daarover heb ik niets te zeggen. De werkelijkheid onder woorden brengen gaat maar zeer ten dele. Er zijn zaken, zoals de reuk van een gekookt ei dat we pellen, of de klank van een klarinet, die we wel weten en kennen maar niet onder woorden kunnen brengen. Welk woord is er om te weten wie de mens is, wat de werkelijkheid? Zijn wij misschien noodzaak, of toeval? Is het nuttig dat wij bestaan, of verder zonder enige zin? Als vliegen, die verdwijnen en vergaan? Is dat alles tasten langs de wanden van de werkelijkheid? Raken wij verloren in de herinnering, in de geschiedenis van de metafysica? Of zijn of waren we daar iets op het spoor? Vragen, een vlaag van

vragen als een vlaag koude wind en regen, zonder antwoord. Maar vragen die blijven kwellen, juist omdat er geen antwoord op is.

1. Genesis 28,12.
2. Ludwig Wittgenstein: *Tractatus logico-philosophicus*, stelling 7.

I. Onervaren en ondenkbaar

a. Een vlaag van vragen

Hoe vaak zullen mensen in de eenzaamheid van de nacht, bij het lijk van hun dochtertje, ziek en hongerig of in de angst voor de dood zich vragen hebben gesteld waarvan ze wel beseften dat ze er geen antwoord op wisten? Maar vragen komen op, ook als er geen antwoorden op zijn. Al tegen de wijze Solon van Athene, die weende bij het verlies van zijn zoon, werd spottend gezegd dat dit toch nergens goed voor was. ‘Daarom ween ik juist, omdat het niets baat.’ Al de eerste Ionische filosoof, Thales van Milete, zei dat leven en dood geen verschil maken. Toen ze hem vroegen waarom hij dan niet dood wilde gaan, antwoordde hij: ‘omdat het toch geen verschil maakt.’¹ Kunnen we wel vragen stellen die buiten onze ervaring en denken vallen? Vragen waarop wij het antwoord niet kunnen ervaren of bedenken? Is het stellen van vragen waar nooit een antwoord op komt wel zinnig of verstandig? Als de antwoorden uitblijven, waarom blijven wij dan toch die vragen stellen? Zijn die vragen zo klemmend en dringend, juist omdat ze onbeantwoord blijven? Vragen kunnen opkomen maar moeten dan ook gesteld, opgesteld worden. Kunnen we eigenlijk wel vragen stellen buiten het gebied van ervaring en denken? Plato zegt al dat de goden en het goddelijke onze ervaring en denken te buiten of te boven gaan en dat zelfs als we het goede antwoord geven, we niet kunnen weten of dit antwoord treffend of volkomen ernaast was. Hoe dan kunnen we vragen naar de god? Wie in Amsterdam vergeten is waar hij de auto parkeerde en hulp vraagt met de mededeling: ‘het was ergens bij een brug’, zal slechts schouderophalen als antwoord krijgen. Er zijn meer dan duizend bruggen in Amsterdam. Maar wat met de ontelbare sterren en de korrels zand aan het strand, en dan vragen: ‘wie is de maker van dit alles en waar vind ik Hem?’

Metafysica is een filosofisch vak, een gerespecteerd deelterrein van de wijsbegeerte, onderwezen aan universiteiten. Er zijn

hoogleraren in de metafysica en er zijn leuteraars in kroegen die zich met dit soort vragen inlaten. In nuchtere en in beschonken staat worden antwoorden op de gestelde vragen gegeven. Metafysica behoort tot de oudste liefdes of kwellingen van de mensheid. Met of zonder aarzelend geuite, van twijfel vervulde of zelfverzekerde antwoorden.

Aristoteles was de eerste die een boek over metafysica schreef. Althans, onder die titel is een boek verschenen in veertien boeken verdeeld. De status van deze teksten is nogal omstreden. Sommigen - Ben Schomakers bijvoorbeeld, een kenner van de vele moeilijkheden rondom deze teksten - ontwaren een mate van eenheid in de verschillende teksten en menen met een van de ouderdomswerken van Aristoteles van doen te hebben. Anderen weer, ik behoor zelf tot hen, denken dat de status van de teksten ver uiteen loopt: aantekeningen van Aristoteles en van zijn leerlingen of van nog weer anderen, bewerkingen, veranderingen en aanpassingen. Hoe dat alles ook is, we noemen het de *Metaphysica* van Aristoteles. Zelf kende hij dat woord nog niet, het bestond zelfs niet in zijn tijd. Hij noemde de *Metaphysica* soms heel eenvoudig *Sophia*, wijsheid. Elders weer noemt hij het *Theologikè*, theologie. Dat woord mag niet vertaald worden met Godgeleerdheid, want Aristoteles geloofde niet in God. Misschien wel in tal van goden en godinnen maar vooral in het goddelijke van de schone ordening, de *kosmos*. Vaak duidt hij het boek over de metafysica ook aan met *prôtè philosophia*, de eerste filosofie. Niet het eerste dat in de filosofie beoefend werd of datgene, dat allereerst ter sprake moet komen indien je filosofie gaat beoefenen. De eerste in de zin van de belangrijkste, voornaamste: daar waar het eigenlijk om gaat in de filosofie. De voornaamste vragen zijn als de voornaam: eerst ontmoeten we de heer Dijkstra, daarna schrijven we aan de geachte heer B. Dijkstra, ontmoeten Bertus Dijkstra en zeggen tenslotte: hè Bert. De voornaam geeft een zekere mate van vertrouwelijkheid met de drager van die naam aan. Zo ook moet de student al enigszins vertrouwd zijn met de filosofie voordat de metafysische vragen aan de orde komen. Metafysica behelst de eigenlijke problemen van de filosofie, het gebied waar het pas echt filosofisch en problematisch wordt. Aristoteles zelf had zich eerst verdiept in

natuurkundige en medische kwesties, had zijn colleges gegeven over de ziel, en zijn boeken geschreven over de natuurkunde en begreep dat de *Physica* weer verdere problemen opriep. Wie zich echt verdiept in de natuur, de werkelijkheid van geboorte, groei, bloei en verwelken, stuit op problemen zoals: wat is dat eigenlijk, leven, geboorte, tevoorschijn komen uit niets of bijna niets? Wat is groeien, veranderen, in leven blijven en bewegen? Wat is de plaats waar wij ons bevinden en kunnen gedijen? Wat is de duur, nodig om te groeien of te rijpen, tot wasdom en volwassenheid te komen? Wat is het blijvende, de ziel van deze snel veranderende en verdwijnende wereld? Wat is de rol van de god of het goddelijke in deze grootse ordening? Wat is de dood en het verdwijnen – en wat het verschijnen, de schijn en het verschijnsel? Een vlaag van vragen, alle opgeroepen door het zich verder verdiepen in die geheimzinnige werkelijkheid die ons omringt.

Aristoteles vatte de metafysica op als de poging om iets te weten te komen van de zijnden als zodanig, *ton onton estin hèn on*². Gewoonlijk weten we weinig van veel dingen om ons heen, maar genieten gewoon van de bloemen die op tafel staan. De bloemist moet het een en ander weten over die bloemen: de naam, de soort, de houdbaarheid, de behoefte aan zonlicht of aan voedsel, de plek waar ze behoren te staan en meer van die wetenswaardigheden. De wetenschapper, de bioloog, moet veel meer weten, begrijpen en kunnen verklaren. Hij heeft ook weet van bloemen en planten die bij ons niet voorkomen, weet ze in te delen in soorten en families, weet waarom de zaadlobben van de ene soort vergroeid zijn en van de andere los en weet aan te wijzen waaruit vreemde planten ontstaan zijn en wil weten waarom sommige diersoorten verdwenen zijn en nog zoveel meer. Deze wetenschapper kan een uiterst verdienstelijk man zijn en helemaal opgaan in zijn wereld van weet hebben van dieren en planten. Lof komt hem toe. Maar juist als hij zich echt en ernstig verdiept in iets, al zijn het de vleugeltjes van een fruitvliegje, dan zal zijn gedetailleerde kennis ook verbazing en verdere vragen oproepen. Waarom zit zo'n onaanzienlijk klein wezentje toch zo oneindig knap in elkaar? Hoe kan dat of waarom is dat eigenlijk zo? Waarom zijn de schoenen die wij mensen laten maken vaak zo onbeholpen en sleets, terwijl de pootjes van de sprinkhaan zo vernuftig in elkaar zitten?

Het *meta* in *ta meta ta phusika* werd al vanaf het begin verkeerd begrepen. Wij gebruiken nu ‘meta’ als de uitdrukking die verwijst naar een hoger en ander niveau om iets te beschouwen. Metataal is taal over de taal, waarin gepoogd wordt afstand te nemen van de alledaagse taal om haar op een ander en hoger niveau beter te kunnen beschrijven en begrijpen. Mensen kunnen uitstekend praten en vertellen, zonder iets te weten of te begrijpen van zelfstandige naamwoorden of andere grammaticale begrippen zoals de naamvallen. Aristoteles wil juist geen afstand nemen van de natuurlijke verschijnselen maar er zich beter in verdiepen. *Meta* werd opgevat als achter, verder dan of hoger. Metafysica was de wetenschap die *huper phuseōs huperètai*, die de natuur te boven ging, zich eraan ontworstelde en al het natuurlijke oversteeg. Dat is ongeveer het omgekeerde van wat Aristoteles bedoelde, die metafysica - maar hij kende het woord zelfs nog niet - opvatte als je nog meer, verder verdiepen in de vragen door de natuurlijke werkelijkheid om ons heen opgeroepen.

Wie zich verdiept in bijvoorbeeld de reden waarom een plant gaat verdorren, zal merken dat of de wortels afgebroken werden door het bouwen van een muur, of dat de aarde eronder dor en onvruchtbaar is, of dat er een schimmel onder de aarde woekert. Dat is wat Aristoteles aanmerkt als de taak van de metafysica: te weten komen wat de belangrijkste oorsprongen en oorzaken van de dingen (zijnden) zijn, - *tōn prōtōn archōn kai aitiōn*.³

Wat metafysica ook precies behelsde, het woord verschijnt pas op het eind van de antieke filosofie, in de zesde eeuw bij Boëthius. Dat de term metafysica daarvoor niet gebruikt werd, wil niet zeggen dat er geen metafysische problemen gesteld en overdacht werden. Augustinus is daarvan een overtuigend voorbeeld.

Ook in de middeleeuwen komt het woord metafysica maar schaars voor. Pas bij de herontdekking, in de dertiende eeuw, van de geschriften van Aristoteles komt ook de metafysica weer uitdrukkelijk ter sprake. In een decreet van 1215 werden aan de Sorbonne, de universiteit van Parijs, colleges over de *Physica* en *Metaphysica* van Aristoteles verboden. De geschriften over de logica en de *Ethica* van Aristoteles waren wel toegestaan en via deze superieure ingangen kwam Aristoteles, als via een sluiproute, weer in de westerse filosofie terug. Siger van Brabant schreef

vanaf 1275 commentaren op het tweede tot en met vijfde boek van de *Metaphysica*. Verder kwam hij niet want hij werd in november 1277, samen met zijn leerling Berner van Nijvel, voor de Franse grootinquisiteur gedaagd. Ze beriepen zich op de paus en verschenen voor de Heilige stoel. Berner werd vrijgesproken, Siger veroordeeld en in Orvieto gevangen gezet. Niets werd verder meer van deze grote geleerde gehoord, dan slechts dat hij enkele jaren later in de gevangenis vermoord werd.

In Parijs had Thomas van Aquino echter ondertussen ook al commentaren op de teksten van Aristoteles geschreven en er colleges over gegeven.⁴ Thomas kon de Griekse tekst van Aristoteles niet lezen en moest het stellen met niet bijzonder goede vertalingen in het Latijn. De wereld van de oudheid was Thomas vreemd. De temperatuur daalt in zijn commentaren op deze teksten, de warmte van de tastende hand van Aristoteles gaat verloren. Maar wat is Thomas een goed lezer en wat merkt hij veel op in deze teksten en tussen de regels ervan.

Niet in de scholastiek, en al evenmin in de wijsbegeerte van de vroeg moderne tijd treedt metafysica als apart vak van de filosofie naar voren. Pas Francisco Suárez schreef een standaardwerk over de metafysica. Hij stierf in 1617 als jurist en theoloog van internationaal aanzien en geldt als de vader van het internationale recht. Buitengewoon veelzijdig en productief was hij, en zijn in het Latijn gestelde werken tellen 26 dikke folianten, waarvan de beide laatste delen de *Metaphysicae Disputationes* zijn. Een boek dat enkele eeuwen groot gezag had en invloed uitoefende, tot Martin Heidegger aan toe, maar dat thans wel verdwenen lijkt en volledig uit beeld is. En dat geldt voor de vele stevige standaardwerken in de achttiende eeuw, vooral in Duitsland, over metafysica. Misschien mag het in Amsterdam bij I. Blaeu uitgegeven werk van Johannes Clauberg *Metaphysica* (1691) het eerste heten. Daarna kwamen Gottfried Wilhelm Leibniz *Theodicée* (1710) en *Monadologie* (1715), Christian Wolff *Vernuenftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen (Deutsche Metaphysik)* (1719) Georg Bernhard Bilfinger *Delucidationes philosophicae de Deo, anima humana, mundo, et generalibus rerum affectionibus* (1725), Ludwig Philipp